

УДК 159.9:316.6

Анастасія Книш

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології управління соціальними системами ім. акад. І. А. Зязюна, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», Харків, Україна
E-mail: n_knysh@ukr.net

МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ МАЙБУТНІХ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ТА ШЛЯХИ ЇХ РОЗВИТКУ

***Анотація:** В статті аналізується місце та роль моральних засад в структурі особистості професійного психолога. Розглядається вплив моральності практичного психолога на якість здійснення професійної діяльності. Вивчається сутність моральних засад та особливості їх прояву в різних сферах діяльності практичного психолога. Наводяться результати дослідження особливостей прояву моральних засад майбутніх психологів, що планують працювати у практичній площині. Описуються шляхи підвищення свідомої моральності майбутніх психологів як обов'язкової умови їх професійної компетентності.*

***Ключові слова:** практичний психолог, моральність, моральні засади, професійна діяльність, компетентність.*

Anastasiia Knysh

Ph.D. (Psychology), Assistant Professor at Pedagogy and Psychology of Social Systems Management Department of the academician I. Zyazyun, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Kharkiv, Ukraine.
E-mail: n_knysh@ukr.net

MORAL FOUNDATIONS OF FUTURE PSYCHOLOGISTS AND WAYS OF ITS' DEVELOPMENT

***Abstract:** The article analyzes the place and role of moral foundations in the structure of the personality of a professional psychologist. The influence of the psychologist's morality on the quality of his professional activity is considered. The essence of moral principles and features of their manifestation in various spheres of activity of a practical psychologist is studied. The results of a study of the features of the manifestation of moral principles and the foundations of future psychologists are given. The ways of increasing the conscious morality of future psychologists are described as an obligatory condition for their professional competence.*

***Keywords:** practical psychologist, morality, moral principles, professional activity, competence.*

Анастасія Кныш

МОРАЛЬНЫЕ УСТОИ БУДУЩИХ ПРАКТИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ И ПУТИ ИХ РАЗВИТИЯ

***Аннотация:** В статье анализируется место и роль моральных устоев в структуре личности профессионального психолога. Рассматривается влияние нравственности психолога на качество осуществления его профессиональной деятельности. Изучается сущность моральных устоев и особенности их проявления в различных сферах деятельности практического психолога.*

© Анастасія Книш, 2017

Приводятся результаты исследования особенностей проявления нравственных принципов и устоев будущих психологов, которые планируют работать в практической плоскости. Описываются пути повышения сознательной нравственности будущих психологов как обязательного условия их профессиональной компетентности.

Ключевые слова: практический психолог, нравственность, моральные принципы, профессиональная деятельность, компетентность.

Anastasiia Knysh

An extended abstract of a paper on the subject of:
“Moral foundations of future psychologists and ways of its’ formation”

Problem setting. Traditionally, professional development of future psychologists is examined in the light of knowledge, skills, and commitment to professional activity. The emphasis is on the personal qualities related to the use of techniques and technologies of psychological activity. Moral values of future professionals are often underestimated. At the same time, it is the moral maturity of personality that can become a guarantor of not making a damage to the future psychologist’s clients.

Recent research and publications analysis. Mentions about importance of individual moral maturity for professional activity in the system "man-man" can be found in many scientific psychological and pedagogical studies. The majority of works devoted to this subject has theoretical orientation and pursues the goal of understanding the role of morality in the structure of general psychologist competence. Without denying the importance of such studies we should note that empirical research would give much more information on the current state of morality of future professionals in the field of practical psychology. Another, lack of current research is the excessive focus on the analysis of values and almost complete disregard of moral foundations of future specialists.

Paper objective is to analyze the results of the study of moral foundations of future psychologists and suggest ways of formation of moral maturity.

Paper main body. Practical psychologist is faced a number of moral "temptations": "temptation of power," which is manifested in the formation of the syndrome of patient dependence on the psychologist; "temptation pseudo self," which is manifested in psychologist efforts to convert any contact with the client into demonstration of own strengths, thus often downplaying the client and slowing down the process of psychological healing; "temptation of professional fashion," which is manifested in the constant effort to use the client to test the latest tools of psychological work; "temptation of responsibility," which is reflected in psychologist obsessed need to shift the responsibility from the shoulders of the client on his own; "temptation to gamble on the lack of criteria for evaluating the effectiveness of counseling", which manifests itself in not responsible work.

These temptations face almost all psychologists. Ethical principles of professional psychologist can afford to avoid them. But knowledge does not guarantee the ethical commitment to such principles. This willingness can be provided by the moral and ethical maturity of personality. Morality is a system of general rules and principles that formed during human development. Personal morality is also a reflection and embodiment of these principles in mind and human social behavior. There are several approaches to the diagnosis of moral development in psychology these days.

In our study we relied on the theory of moral foundations. Moral foundations are universal values system that actually presented in all cultural communities of our planet. The basic moral principles are: care / harm, fairness / cheating, loyalty / betrayal, power / powerlessness, sanc-

tity / degradation. The most successful diagnostic tool in this approach is MFQ-30, which was used in this study.

Averaged moral profile of future psychologists indicates the predominance of liberal morality type. Most developed principles were: care / harm (concern for others, keen ability for empathy, kindness, caring, tenderness to others), fairness / cheating (shown in sequential human desire for equality and fairness in dealing with others). Thus, the average score on a scale loyalty / betrayal was also quite high. Focusing on care and honesty in relationships, openness to new experiences, focus on others - these values are necessary to ensure the competence of psychologist.

Conclusions of the research. *Modern training of professional psychologists should focus not only on the formation of professionally significant personal qualities, knowledge, skills and abilities, but also on the development of moral maturity of the future specialist. Nowadays in psychology there are several basic approaches to the study of moral personality: study moral maturity by solving classic moral dilemmas; study the basic values of the individual; study of the moral foundations of personality and determination of harmony of moral profile. The future practical psychologists characterized by a strong focus on moral principles such as caring, honesty and loyalty, underlying social and psychological, communicative and professional competence. The initial and basic step of development of moral maturity of the future expert in the field of applied psychology is the awareness of their own moral principles, which is a prerequisite for internalization of professional ethics.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. За даними Міністерства освіти і науки України спеціальність «Психологія» увійшла до п'ятірки найбільш популярних серед абітурієнтів за результатами вступної кампанії 2016 року. Тенденція росту популярності психології як сфери професійної освіти не є новою і зберігається впродовж останніх років. Разом з тим, далеко не всі абітурієнти обирають даний професійний напрямок, керуючись інтересом до психології.

Результати дослідження вітчизняного психолога О.Л. Мачушник вказують на те, що тільки 50% майбутніх психологів вступають до університету, виходячи з бажання допомагати іншим або пізнати себе. В той же час, більше 40% студентів навчаються за цією спеціальністю із зовсім інших причин: «примус батьків», «необхідність отримати вищу освіту», «престиж» тощо [6]. Як результат – маємо велику кількість слабо мотивованих студентів, що після п'яти років навчання у виші перетворюються у низько кваліфікованих фахівців з дипломом про вищу освіту. В такому ракурсі зростає необхідність осмислення змісту підготовки та професійного розвитку майбутніх психологів.

Традиційно професійне становлення майбутнього психолога розглядається через призму знань, вмінь та навичок, а готовність до здійснення професійної діяльності оцінюється через визначення рівня розвитку професійно значущих якостей. При цьому акцент робиться на особистісних якостях, пов'язаних з використанням технік та технологій психологічної діяльності, а моральний та ціннісний розвиток майбутнього професіонала залишається поза увагою науковців. В той же час, саме моральна зрілість особистості зі сформованими моральними засадами може стати гарантом у не нанесенні шкоди майбутнім практичним психологом своїм клієнтам.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Цікаво, що про важливість моральної зрілості особистості для здійснення професійної діяльності в системі «людина-людина» можна знайти згадки в багатьох наукових роботах з психології та педагогіки. Більшість таких робіт присвячено вивченню моральної зрілості педагогічних працівників (І.А. Бех, Г.П. Васянович, Л.В. Долинська, О.Г. Романовський, О.С. Пономарьов, О.В. Скрипниченко, Н.М. Шагай). Такий інтерес до моральних якостей педагога не випадковий,

адже педагогічні працівники своїми діями та своїм прикладом формують траєкторію та напрям морального розвитку учнів та послідовників.

Разом з тим, вплив психолога-консультанта, шкільного або сімейного психолога, психотерапевта може бути не менш визначальним. Професійні знання та вміння неетичного психолога можуть глибоко скривдити людину, що звернулася за психологічною допомогою, заподіяти їй шкоду. І навпаки морально зрілий та етичний фахівець може спрямувати особистість на шлях розвитку та самовдосконалення. Розуміння ролі та місця моральності в структурі особистості практичного психолога привело до появи ряду наукових робіт з цієї тематики як в зарубіжній (М. Ханделсман, М. Готліб, С. Кнапп), так і у вітчизняній (В.В. Волошина, А.К. Дмитренко, О.А. Іващенко, М.І. Томчук, В.Г. Панок, І.С. Потоцька) науці.

Виділення питань раніше не дослідженої проблеми. На жаль, більшість робіт, присвячених цій тематиці має виражений теоретичний характер та переслідує мету осмислення ролі моральності в структурі загальної компетентності психолога. Не заперечуючи важливості цих досліджень, маємо відзначити, що емпіричне дослідження дало б набагато більше інформації щодо сучасного стану моральності майбутніх професіоналів в сфері практичної психології. Ще одним недоліком сучасних наукових робіт щодо цієї тематики є надмірна зосередженість на аналізі цінностей та майже повне ігнорування проблеми базових моральних засад майбутніх фахівців. Відзначені факти обумовили тему та напрям наукової роботи.

Мета статті – проаналізувати результати дослідження моральних засад та запропонувати шляхи розвитку моральної зрілості майбутніх практичних психологів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За даними Є.О. Клімова, діяльність практичного психолога включає в себе виконання таких професійних дій, як: психологічна діагностика, консультування, психологічне просвітництво, психологічна профілактика, психологічна корекція, психологічна реабілітація [3]. Кожна з них передбачає контакт між двома особистостями – практичним психологом та клієнтом, та обмін досвідом, ідеями. При цьому клієнт, починаючи такий контакт, намагається відкритися перед психологом задля вирішення своїх проблем. Психолог, в свою чергу, володіючи спеціальними знаннями про людську природу та вміннями здійснювати психологічний вплив, має величезну владу над клієнтом і може як спонукати його до розвитку, так і спрямувати на шлях самодеструкції.

В.Й. Бочелюк відмічає, що в професійній діяльності практичний психолог зіштовхується з цілим рядом моральних «спокус»:

- «спокуса влади», що проявляється у формуванні у пацієнта синдрому залежності від психолога;
- «спокуса псевдо самовираження», яка виражається в намаганнях психолога перетворити будь-який контакт з клієнтом в демонстрацію власних сильних сторін, тим самим часто принижуючи клієнта та сповільнюючи процес психологічного зцілення;
- «спокуса професійної моди», що проявляється в постійних намаганнях використовувати клієнта для випробування новітніх інструментів психологічної роботи;
- «спокуса відповідальності», що знаходить своє вираження в одержимій потребі психолога перекладати відповідальність з плечей клієнта на свої власні;
- «спокуса спекуляції на відсутності критеріїв оцінювання ефективності психологічного консультування», що проявляється у недостатньо відповідальній роботі [1].

З названими спокусами зіштовхуються майже всі психологи. Гарантом їх уникнення може стати слідування етичним принципам професійного психолога, запропонованим К. Рудестамом, або М.С. Пряжніковим. Але знання етичних принципів не гарантує

готовність до слідування ним. Таку готовність може забезпечити морально-етична зрілість та розвинена самосвідомість особистості.

Мораль являє систему загальних правил та принципів поведінки, що формуються в ході розвитку людства. Моральність же є відображенням та втіленням цих принципів у свідомості та суспільній поведінці людини [4]. На сьогодні в психології існує декілька підходів до діагностики морального розвитку людини.

Перший підхід до визначення моральної зрілості особистості можна вважати класичним. Він був запропонований Л. Колбергом та ґрунтується на таких принципах: 1) моральність особистості відображається в зрілості життєвих виборів в складних ситуаціях, а також у ставленні особистості до цінності людського життя; 2) розвиток моральності проходить через ряд стадій; 3) кожна людина «фіксується» на певній стадії морального розвитку; 4) діагностувати рівень моральної зрілості можна через аналіз результатів розв'язання моральних дилем [12]. Для реалізації своїх діагностичних ідей Л. Колберг створив психодіагностичну методичку, яка складається з ряду моральних дилем та питань до них. Моральні дилеми відображають дуже неоднозначні життєві ситуації, які необхідно розв'язати досліджуванним. Аналіз відповідей досліджуваних дозволяє уточнити рівень зрілості моральних виборів особистості та визначити рівень її морального розвитку (преконвенціональний, конвенціональний, постконвенціональний). Надійність діагностичних висновків, на думку Л. Колберга, має забезпечуватися великою кількістю різноспрямованих моральних дилем. Недоліками цього діагностичного підходу є: 1) надмірна суб'єктивність оцінки результатів; 2) невідповідність «морального мислення» та «моральної поведінки»: особи, що обирають морально зрілі рішення під час психологічного опитування, можуть в реальному житті діяти зовсім іншим шляхом.

Другий підхід до визначення моральної зрілості дуже поширений у вітчизняній психології і спирається на аналіз базових моральних цінностей особистості. Залежно від рівня співвідношення значущості термінальних та інструментальних її цінностей робиться висновок щодо її моральної зрілості. В рамках цього підходу використовуються методика М. Рокича, методика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С.С. Бубнова, опитувальник термінальних цінностей І.Г. Сеніна, методика діагностики системи ціннісних орієнтацій О.Б. Фанталової, методика визначення сформованості ціннісних орієнтацій Б.С. Круглова, тощо. Недоліком даного підходу є те, що наявність сформованих цінностей не є гарантом моральної поведінки особистості.

Третій підхід до діагностики досліджуваного явища був запропонований американським психологом Дж. Хайдтом з колегами та ґрунтується на теорії моральних засад (Дж. Хайдт, К. Джозеф, Дж. Грехем, Р. Шведер). Моральні засади являють собою систему універсалій, що відтворюються фактично у всіх культурних спільнотах нашої планети. До базових моральних засад належать: турбота / нанесення шкоди, чесність / шахрайство, лояльність / зрадливість, влада / безвладдя, святість / деградація [10]. Переважання в моральному профілі особистості засад турботи про оточуючих та чесності свідчить про наявність ліберального типу моральності. Переважання засад лояльності, влади та святості вказує на консервативний тип досліджуваного поняття [11]. Поєднання засад з різних типів моральності у однієї особистості вказує, на думку авторів, на неузгодженість та незрілість моральності людини. Для діагностики моральних засад розробники теорії створили опитувальник MFQ-30 (Опитувальник моральних засад - 30), що наразі має офіційний переклад на 40 мов та був апробований на вибірці, що перевищує 200 тисяч респондентів, та включала групи дослідження з різних країн, в т.ч. і

з України. На наш погляд, використання цього опитувальника є оптимальним для діагностики моральної зрілості майбутніх фахівців в сфері практичної психології.

З метою перевірки рівня моральної зрілості та розвиненості моральних засад майбутніх практичних психологів було здійснено дослідження з залученням 117 студентів 2, 3 та 4 курсів спеціальності «Психологія», що навчаються на кафедрі педагогіки та психології управління соціальними системами НТУ «ХП». Дослідження проводилося в два етапи.

Метою першого етапу було виділення із загальної групи респондентів тих студентів, що планують здійснювати професійну діяльність в сфері практичної психології. На цьому етапі в якості основного психодіагностичного інструменту використовувалася репертуарна решітка Келлі. Метою другого етапу було уточнення рівня розвитку окремих моральних засад майбутніх практичних психологів та їхньої загальної моральної зрілості. На цьому етапі в якості основного психодіагностичного інструменту використовувалася українська версія опитувальника MFQ-30.

В ході першого етапу було визначено, що 39 студентів (33,33% досліджуваних) планують пов'язати свою майбутню професійну діяльність з практичною психологією (рис.1). Найбільш чисельною виявилася група студентів, що не визначилися щодо сфери майбутньої діяльності (35,04%). 13,67% досліджуваних планують займатися викладацькою/науковою діяльністю, а 17,94% хотіли б займати управлінські посади. Отже, можемо констатувати, що група студентів, що ідентифікують себе з практичним психологом є однією з найбільш чисельних.

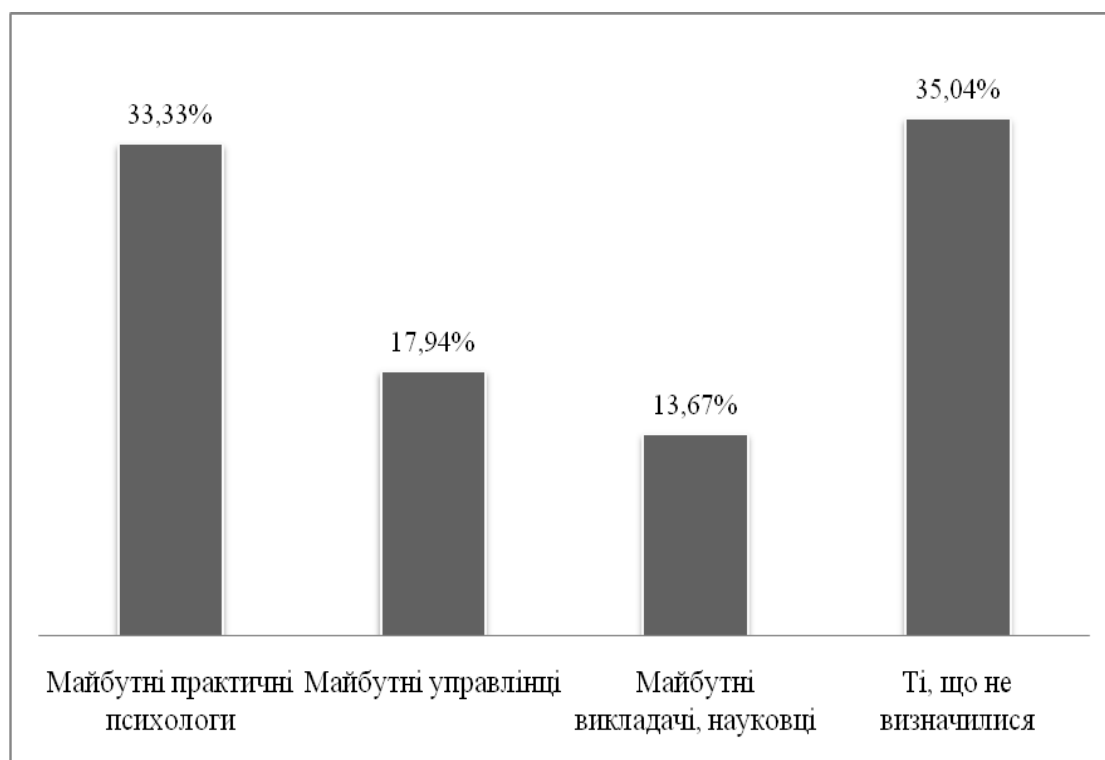

Рис. 1 Розподіл результатів опитування з використанням решітки Келлі

Проведення зі студентами методики MFQ-30 дозволило визначити основні тенденції розвитку моральних засад в групах дослідження (табл. 1).

Таблиця 1

Результати дослідження моральних засад майбутніх психологів				
Моральна засада	Середній бал ($m \pm \sigma$)			
	Майбутні практичні психологи	Майбутні управлінці	Майбутні викладачі / науковці	Ті студенти, що ще не визначилися
Турбота / нанесення шкоди	4,17±1,61	3,14±1,84	2,54±1,54	3,97±1,82
чесність / шахрайство	3,84±1,23	3,57±1,32	3,81±1,69	3,74±2,15
лояльність / зрадливність	3,56±1,42	3,98±1,41	4,16±2,03	3,12±1,76
влада / безвладдя	2,24±1,54	4,31±1,99	3,65±1,47	2,97±1,32
святість / деградація	1,89±1,28	2,11±1,87	2,98±1,19	3,01±1,44

Усереднений моральний профіль майбутніх практичних психологів вказує на переважання ліберального типу моральності. Найбільш розвиненими виявилися засади: турбота / нанесення шкоди (турбота про інших, загострена здатність до емпатії, доброта, дбайливість, ніжність до інших), чесність / шахрайство (відображається в послідовному прагненні людини до рівності та чесності у відносинах з оточуючими). При цьому середній бал за шкалою лояльність / зрадливність також виявився досить високим. Орієнтація на турботу та чесність у відносинах, відкритість до нового досвіду, орієнтованість на інших – всі ці цінності є необхідними для забезпечення компетентності практичного психолога.

А.К. Маркова запропонувала виділяти три базові компетентності практичного психолога: соціально-психологічну, комунікативну, професійну [5]. Соціально-психологічна компетентність включає в себе здатність до ефективної взаємодії з іншими, готовність брати участь у системі міжособистісних відносин з колегами та клієнтами. В рамках цієї компетентності цінність турботи забезпечує сталу спрямованість особистості практичного психолога на міжособистісний контакт. Комунікативна компетентність являє собою сукупність взаємопов'язаних знань та вмінь, що забезпечують ефективність вербальної та невербальної взаємодії. Цінність чесності являє собою підґрунтя, на якому будується готовність практичного психолога до проявів альтруїзму та емпатії, та забезпечує якість міжособистісної взаємодії. Професійна компетентність відображає здатність до ефективного вирішення професійних завдань. Цінність лояльності, що проявляється у відданості своїй справі, може виступати потужним двигуном безперервного розвитку професійної компетентності.

Отже, можемо констатувати, що цінності, які найбільш поширені серед майбутніх практичних психологів (турбота, чесність, лояльність), є тими, що забезпечують правильний напрямок розвитку їх професійних компетентностей. В той же час, маємо відмітити, що хоч названі цінності є найбільш значущими в структурі морального профілю майбутніх практичних психологів, їх вираженість не є максимальною, що свідчить про їх нестійкість в цілому. Крім того, серед 39 студентів, що ідентифікують себе з практичним психологом, тільки у 8 осіб (20,51%) був визначений гармонійний моральний профіль, що свідчить про моральну зрілість. У 31 особи (79,49%) був констатований недостатній рівень моральної зрілості. Отримані результати вказують на необхідність послідовної роботи з розвитку моральності майбутніх психологів.

У цьому світлі найбільш оптимальним виходом щодо розвитку моральності майбутніх фахівців вбачається запровадження в програмі професійної підготовки май-

бутніх психологів дисципліни «Професійна етика психолога». В рамках цього курсу варто виділити три базові напрямки: 1) психологічна діагностика, рефлексія на усвідомлення власних моральних засад; 2) розв'язання професійних моральних дилем; 3) застосування принципів етичної діяльності професійного психолога. Вважаємо за необхідне підкреслити, що просте вивчення принципів «кодексу психолога» не може забезпечити моральності фахівця в професійній діяльності. Тільки моральна зрілість та глибоке розуміння власних моральних засад може стати тим підґрунтям, на якому буде розвиватися моральна та компетентна особистість.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволяє дійти наступних висновків.

1. Сучасна підготовка професійних психологів має зосереджуватися не тільки на формуванні професійно значущих особистісних якостей, знань, навичок та вмінь, а й на розвитку моральної зрілості майбутнього фахівця.

2. На сьогоднішній день в психології існує декілька базових підходів до дослідження моральності особистості: дослідження моральної зрілості через розв'язання класичних моральних дилем; дослідження базових цінностей особистості; дослідження моральних засад особистості та визначення гармонійності морального профілю.

3. Майбутні практичні психологи характеризуються вираженою спрямованістю на такі моральні засади як: турбота, чесність та лояльність, що покладено в основу соціально-психологічної, комунікативної та професійної компетентностей.

4. Початковим та базовим кроком розвитку моральної зрілості майбутнього фахівця в сфері практичної психології є усвідомлення власних моральних засад, що є необхідною умовою інтеріоризації професійних етичних принципів.

Найбільш очевидними напрямками розвитку досліджень в рамках цієї теми вбачаємо розробку, впровадження та перевірку ефективності курсу «Професійна етика психолога».

Список літератури:

1. Бочелюк В. Й. Психологія: вступ до спеціальності. Навч. посіб. / В. Й. Бочелюк, В. В. Зарицька, – К.: Центр учбової літератури, 2007 – 288 с.

2. Дмитренко А. К. Мотиваційні та світоглядні аспекти вибору професії психолога / А. К. Дмитренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2002. – № 4. – С.31 – 33.

3. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения молодежи / Е. А. Климов. – Ростов-на-Дону, 2006. – 283с.

4. Книш А. Є. Діагностика типу морального лідерства у сфері бізнесу: навчальний посібник / Книш А. Є.; за ред. Романовського О. Г., Калашникової С. В. – К., 2016 – 40 с.

5. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова - М.: Знание, 1996-308с.

6. Мачушник О. Л. Інтерес до професії як чинник пізнавальної активності майбутніх психологів / О. Л. Мачушник // Наука і освіта. - 2014. - № 5. - С. 248-254.

7. Панок В. Г. Основні напрямки професійного становлення особистості практичного психолога у вищій школі / В. Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 4. – С. 14-17.

8. Шапошнікова А. Формування професійної компетентності майбутнього практичного психолога: обґрунтування психолого-педагогічних умов / А. Шапошнікова // Рідна школа. - 2013. - № 11. - С. 73-76.

9. Bloom P. A New Science of Morality / Paul Bloom. Found online at <https://www.edge.org/conversation/a-new-science-of-morality-part-5>

10. *Haidt J.* The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion / Jonathan Haidt. – New York: Pantheon books, 2012. – 322 p.
11. *Haidt J., Graham J.* Mapping Moral Domain/ Haidt J., Graham J. // Journal of Personality and Social Psychology. – 101 (2) – 2011. – P. 366–385.
12. *Kohlberg L.* The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages / Lawrence Kohlberg. – Harper & Row, 1984. – 415 p.

References:

1. *Bocheliuk, V. Y.*,(2007) “Psykhologhija: vstup do specialnosti” K.: Centr uchbovoji literatury Navch.posibnyk, 288 s.
2. *Dmytrenko, A. K.* (2002) “Motyvaciyni ta svitoghlyadni aspekty vyboru profesiji psykhologha”, *Praktychna psykhologhija ta socialjna robota*”, № 4, s. 31-33.
3. *Klimov, Ye. A.* (2006) “Psykhologyja professyonalnogho samoopredelenyja molodezhy”, 283 s.
4. *Knysh, A.Ye.* (2016) “Diagnostyka typu moralnogho liderstva u sferi biznesu”, 40 s.
5. *Markova, A.K.* (1996) “Psykhologyja professyonalyzma”, 308 s.
6. *Machushnyk, O. L.* (2014) “Interes do profesiji jak chynnyk piznavaljnoji aktyvnosti majbutnikh psykhologhiv”, *Nauka i osvita*” № 5., S. 248-254
7. *Panok, V. H.* (2003) “Osnovni naprjamky profesijnogho stanovlennja osobystosti praktychnogho psykhologha u vyshhij shkoli”, *Praktychna psykhologhija ta socialjna robota* № 4., S. 14-17
8. *Shaposhnikova, A.* (2013) “Formuvannja profesijnoji kompetentnosti majbutnjogho praktychnogho psykhologha: obgruntuvannja psykhologho-pedagoghichnykh umov”, *Ridna shkola*, № 11, S. 73-76.
9. *Bloom, P. A.* “New Science of Morality” / Paul Bloom. Found online at <https://www.edge.org/conversation/a-new-science-of-morality-part-5>
10. *Haidt, J.* (2012) “The Righteous Mind: Why Good People Are Divided by Politics and Religion”, New York: Pantheon books, 322 p.
11. *Haidt, J., Graham, J.* (2011) “Mapping Moral Domain, Journal of Personality and Social Psychology”, 101 (2), P. 366–385.
12. *Kohlberg, L.* (1984) “The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages”, Harper & Row, 415 p.

Стаття надійшла до редколегії: 02.03.2017